

Կ. Ղաճաղաբյան

ԴԱՄԲԱՐԱՆՆԵՐԻ ՊԵՂՈՒՄՆԵՐ ԿԻՐՈՎԱԿԱՆՈՒՄ

1935 թվի հունիսի 9-ին Պատմության և Գրականության Ինստիտուտը Կիրովականից մի ղըություն սաացավ, որով հաղորդվում էր, թե այնտեղ կատարած հոդային աշխատանքների միջոցին բացվել են հնություններ, որոնք նման են դամբարաններին:

Բացված հնությունները «քարարկղյա» դամբարաններ էին, որոնց երեսի սալքարերը երևալուն պես հոդային աշխատանքները դադարեցված և դամբարաններն անաղարտ վիճակում պահված էին մինչև մեր գնալը:

ՎԱՅՐԸ.—Բացված դամբարանները գտնվում էին Կիրովականից (Լոռու Ղարաքիլիսա) 1,5 կիլոմետր դեպի արևելք, Դիլիջան տանող խղճուղու, Ղարփի-Հայ գետակից մոտ մի կիլոմետր դեպի հյուսիս ընկնող սեղանաձև բարձունքի հյուսիսային լանջի վրա, որի հյուսիսային ձորակով անցնում է Ֆաղուրլի գյուղի ճանապարհը: Այդ մասը կոչվում է «Դիմացի թաղ»:

Մինչև մեր գնալը հայտարարված էին միայն երեք դամբարան, որոնցից ամենահարավային կետում գտնվողը համարագրեցինք իբրեւ առաջին: Սրանից 2,60 մ դեպի հյուսիս-արևելք ընկած էր № 3 դամբարանը, № 1-ից 2,60 մ դեպի հյուսիս և № 3-ից 3,0 մ դեպի հյուսիս-արևմուտք ընկած էր № 2-ը:

Այդ երեքը պեղելուց հետո սկսեցինք նոր դամբարաններ որոնել, որի հետևանքով բացվեց № 4-ը: Վերջինս գտնվում էր № 2-ից 4,20 մ դեպի հյուսիս-արևմուտք, իսկ № 5 դամբարանը հայտարարեցինք № 4-ից 48 մ դեպի արևելք ընկնող տեղում:

Այդ սարալանջին աստ ու անդ գետնի վրա երևում էին մի քանի սալքարեր, որոնք, ամենայն հավանականությամբ, դամբարանների ծածկեր էին, բայց ժամանակ չունենալու պատճառով չկարողացանք շարունակել պեղումները և բավականացանք միայն վերոհիշյալ 5 դամբարանների պեղմամբ:

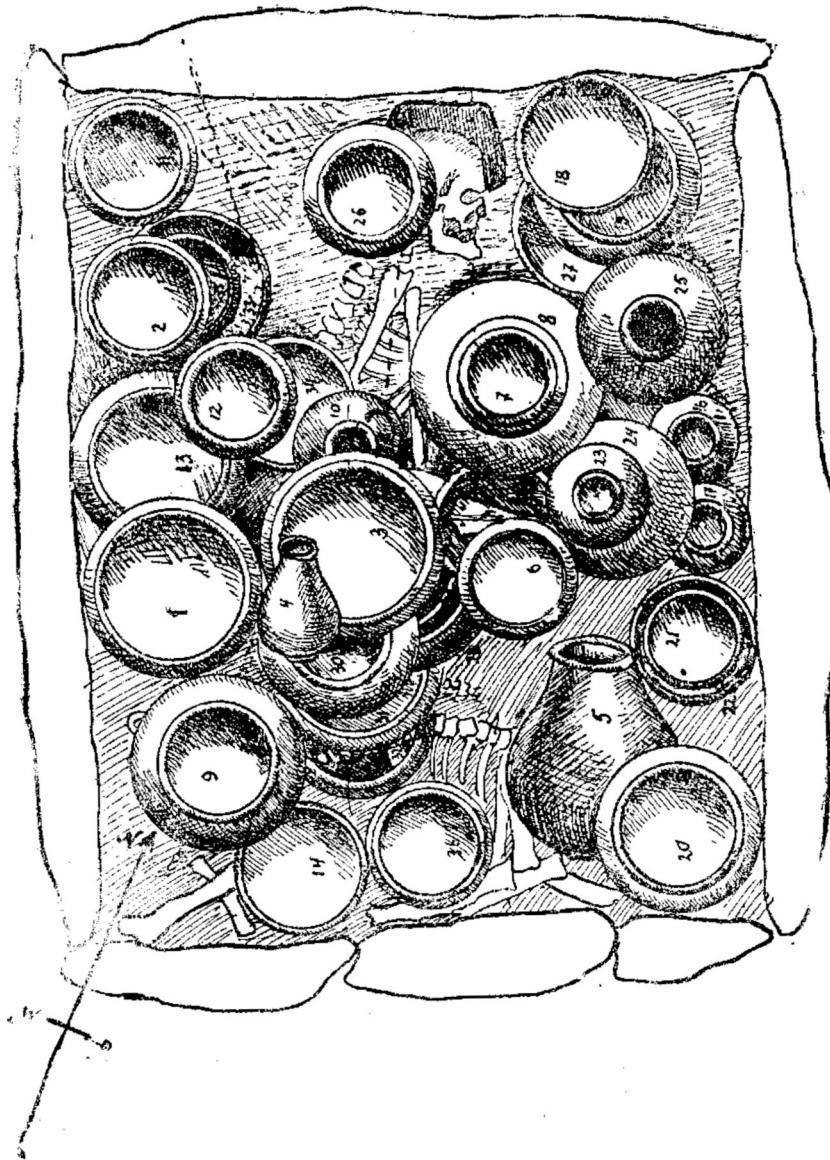
Այս սարալանջը, ինչպես նաև նրանից 3 կմ դեպի հարավ-արևելք գտնվող Վարդանուռի սովխոզի շենքերի բռնած տարածությունը¹ պետք է

¹ Որտեղ 1933 թվին պեղել ենք 17 դամբարան:

պահպանվեն որպես հարուստ հնավայրեր՝ հետազոտւմ լայն չափով պեղումներ կատարելու համար:

ՊԵՂՈՒՄՆԵՐԻ ՕՐԱԳԻՐԸ

ԴԱՄԲ. № 1. Արտաքին նշաններ՝ չուշներ: Խորությունը՝ 1,15¹, բարձրությունը՝ 1,06, ծածկի սալի տակից: Նրկարությունը՝ 1,36: Լայնությունը՝

Ք. 1 զամբանի բնահանուր տեսքը՝ պեղելուց հետո

¹ Չափումները հաշվված են մետրով:

1,06: Ուղղությամբ՝ հյուսիս-արևմուտքից դեպի հարավ-արևելք: Ծածկը՝ մի մեծ բնական սալքար, կողքերին դրված մի քանի մանր քարեր: Պատերը՝ երեք կողմից մեկական մեծ սալքարեր՝ կողերի վրա, իսկ հարավ-արևելյան պատը, շարված մանր քարերով, դամբարանի համար իբրև մուտք էր ծառայել: Հատակը՝ քարախառն ավազ:

Պեղման նկարագիր.— Դամբարանի հյուսիսային անկյունում դրված փոքրիկ քարը վերցված էր և ներսում երևում էին 8 կավե ամաններ: Դամբարանն սկզբնական շրջանում հողով լցված չի եղել, իսկ հետագայում՝ քարերի արանքից, խոնավության հետ միասին ներս էր թափանցել չափազանց բարակ հող և դամբարանի հատակում գոյացել 0,20—0,40-ի հասնող մի շերտ, որը անկյուններում և ընդհանրապես ծածկի քարերի արանքների տակին ավելի հաստ շերտ էր կազմում, քան մնացած մասերում:

Պեղումներն սկսեցինք վերևից, շերտ առ շերտ հողն իջեցնելով: Այդ շերտերից յուրաքանչյուրի հաստութունը պայմանավորված էր երևացող ամանների՝ հողի մեջ թաղված լինելու չափով:

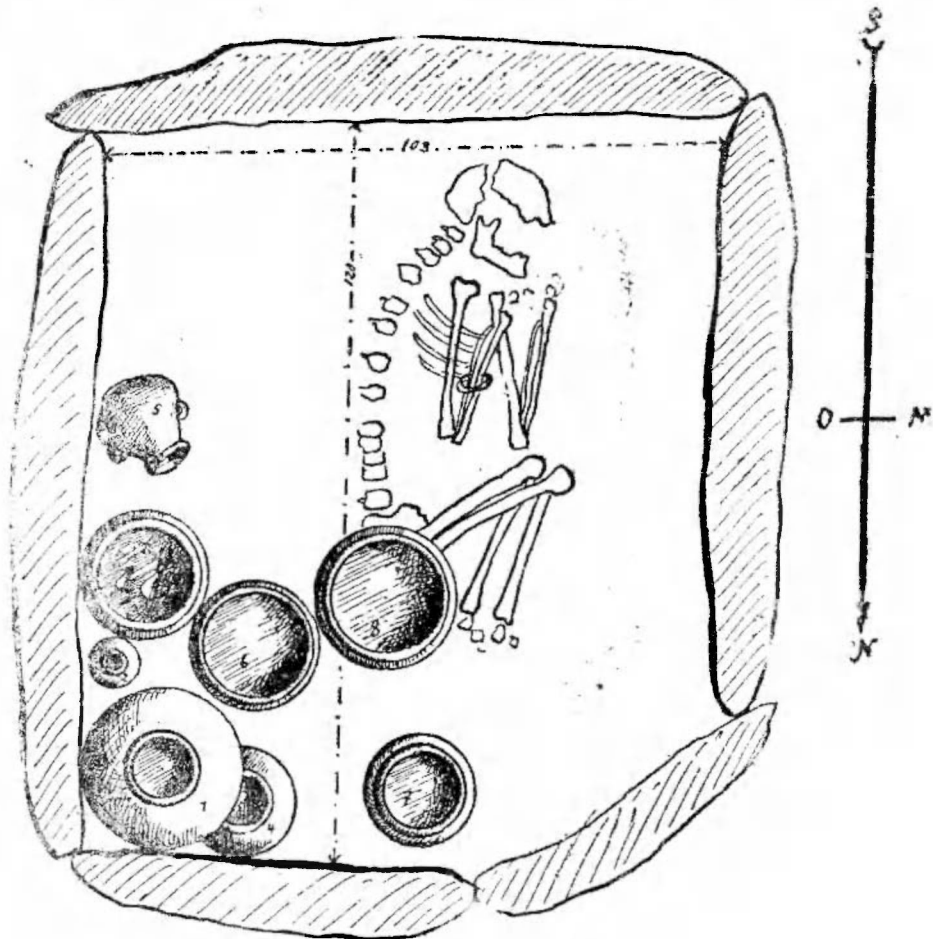
Դամբարանում կային մանր ու խոշոր 36 կավե ամաններ, որոնց դասավորությունը որևէ սխեմայի վերագրելու մեր ընդունած ջանքերը մնացին ապարդյուն, որովհետև նրանք այնքան շատ էին, որ դամբարանի ամբողջ տարածությունն էին բռնում և շատերն էլ իրար վրա էին դրված: Բացառությամբ կողքի ընկած մի քանիսի, բոլոր ամանների բերաններն ուղղված էին դեպի վեր և մի քանիսի մեջ էլ անասունների ոսկորներ կային: Սակայն մի բան պարզվեց, որ սկզբնական շրջանում խեցեղենը դրված պիտի լիներ կմախքից ազատ մնացող տարածության վրա:

Հատակի ավազուտի վրա կառ մի տղամարդու կմախք, որի՝ ամանների ծանրություն տակ ջարգված դանդը գտնվում էր հյուսիս-արևելյան պատի մեջտեղում, մի տափակ քարի վրա: Գանգի ոսկորներից համեմատաբար լավ էին մնացել ատամներն ու ականջին մոտեցող մասերը: Կմախքը պառկած էր հյուսիսից դեպի հարավ, ձախ կողքի վրա կուչ եկած վիճակում՝ ծալված ձեռներով և ոտներով:

Կմախքի գոտկատեղի արևելյան կողմում գտնվեց մի բրոնզե դաշույն, որի բրոնզե տանձաձև երախակալը գտանք դամբարանի արևմտյան անկյունում: Կմախքի աջ ձեռի ոսկորների մոտ գտանք բրոնզե մի ապարանջան:

Դամբարանի հարավ-արևելյան պատին զուգահեռ, պառկած, կուչ եկած վիճակում՝ ձախ կողքի վրա ընկած էր մի եզան կմախք, որի գլուխը գտնվում էր դամբարանի արևելյան անկյունում:

ԴԱՄԲ. № 2. Արտաքին նշաններ՝ չունեն: Խորությունը՝ 1,10: Բարձրությունը՝ 0,68: Նրկարությունը՝ 1,20: Լայնությունը՝ 1,03: Ուղղությամբ՝ նախորդի ձևով՝ հյուսիս-արևելքից դեպի հարավ-արևմուտք: Ծածկը՝ 2 մեծ բնական սալքարեր, իսկ արանքներում՝ ավելի մանրերը: Պատերը՝ երեք կողմից մեկական մեծ սալքարեր՝ կողերի վրա դրված, իսկ հյուսիս-արևմտյան կողմից՝ մուտքը, որը ծածկված էր որմնաքարերի շարվածքով: Վերջինիս մոտ սևահող շերտն իջնում էր մինչև դամբարանի բերանը, իսկ մնացած մասերում նա միայն 0,48 հաստությույն ունեն: Հատակը՝ քարախառն ավազ:

№ 2 դամբարանի ընդհանուր անսրը՝ պեղելուց հետո:

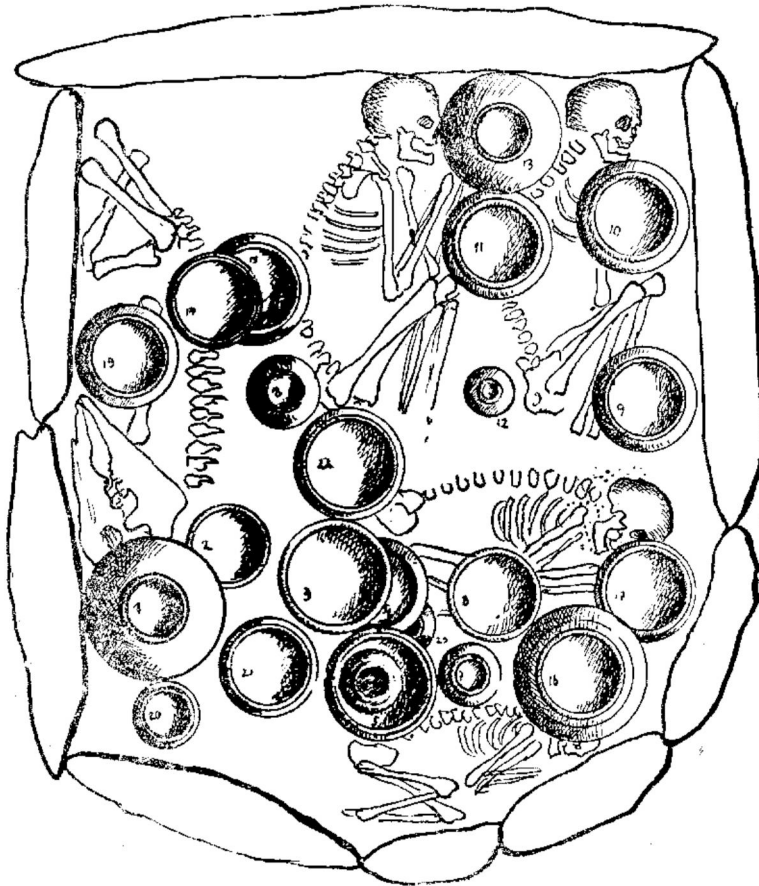
Պեղման նկարագիր.—Այս դամբարանը, նախորդի նման, սկզբնական շրջանում հող չի ունեցել, բայց խոնավության հետ, ժամանակի ընթացքում, թափանցել էր 0,20—0,40 հող:

Դամբարանի հյուսիս-արևելյան մասում դրված էին սև կավե 8 մեծ ու փոքր ամաններ՝ բերանով դեպի վեր, որոնց մի քանիսի մեջ կային անասունների ոսկորներ: Մարդկային կմախքը պահված էր ձախ կողքի վրա, կուչ եկած վիճակում, գլուխը հարավ-արևելյան պատի մոտ, իսկ իրանը դեպի հյուսիս-արևմուտք: Կմախքի աջ բազկոսկրի վրա կար մի բրոնզյա ապարանջան, որը, ժանգից փչացած լինելու պատճառով, 2 մասի էր բաժանվել:

ԴԱՄԲ. № 3. Արտաքին նշաններ՝ չունի: Խորություն՝ 1,0: Նրկարություն՝ 1,5: Լայնություն՝ 1,27: Ուղղությունը՝ հյուսիսից դեպի հարավ-Ծածկը՝ 2 մեծ սալքարեր: Պատերը՝ հյուսիսայինը՝ մի մեծ սալքար արևմտյանը՝ 2 իրար կողքի դրված սալքարեր, արևելյանը՝ 3 սալքարեր, որից հետո դամբարանը նեղանում էր և հարավային մասում վերջա-

նում մի փոքրիկ սալքարով, որը դամբարանի համար իբրև մուտք է ծառայել: Հատակը՝ դեղնավուն կավե հիմնահողի շերտը:

Պեղման նկարագիր.—Սկզբնական շրջանում հող չի ունեցել, բայց հետագայում բարձրության կեսը լցվել էր բարակ հողով:

Ձ 3 դամբարանի ընդհանուր տեսքը՝ պեղելուց հետո:

Դամբարանի հատակին, կմախքներից ազատ մնացող տեղերում զբված էին սև կավից շինած 23 մեծ և փոքր ամաններ, որոնցից մի քանիսի մեջ կային անասունների ոսկորներ: Հյուսիսից դեպի հարավ, ձախ կողքի վրա պառկած էին 2 մեծահասակների կմախքներ, որոնց մոտ ոչ մի իր չգտնվեց: Սրանց սեռը չկարողացանք որոշել, որովհետև ոսկորներն արդեն քայքայվել էին և փոշիացել: Արևելքից դեպի արևմուտք, դարձյալ ձախ կողքի վրա, կուչ եկած վիճակում, պառկած էր մի կնոջ կմախք, որի հարավային կողմում, այսինքն կնոջ գրկում, կար նույն գիրքով պառկած մի երեխայի կմախք: Կինն ուներ բազմաթիվ զարդարանքներ—134 սարգիոնե, 38 կարմիր մասսայից պատրաստած, 169 ծարիրե և 36 բրոնզե ուլունքներ, երկու ծարիրե պանդրոններ, 2 ծարիրե մեղալյոններ՝ խաչի և սվաստիկայի նշան-

ներով, բրոնզե ասեղ, ծարիրե կոճակներ և այլն, որոնք գտնվում էին կմախքի կրծքին մոտիկ մասերում, մինչև որովայնի մոտերքը:

Դամբարանի արևմտյան պատին զուգահեռ, կորացած ողնաշարով և ծալված ոտներով, ձախ կողքի վրա պառկած էր եզան ամբողջ կմախք:

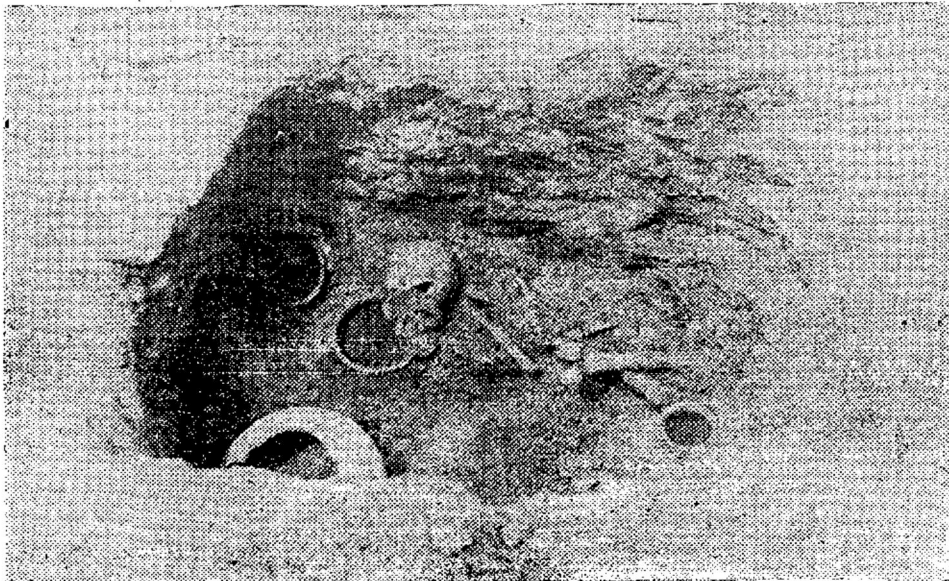
ԴԱՄԲ. № 4. Արտափն նշաններ՝ չուներ: Խորություն՝ 0,50: Բարձրություն՝ 0,77: Նրկարություն՝ 1,20: Լայնություն՝ 0,91: Ուղղություն՝ հյուսիսից հարավ: Ծածկը՝ երկու սալքարեր: Պատերը՝ չորս սալքարեր, յուրաքանչյուր կողմի վրա մեկ հատ: Հատակը՝ դեղին հիմնահող:

Պեղման նկարագիր.— Մկղբում, մյուսների նման, հող չէր ունեցել, բայց ծածկի քարերը չէին կարողացել ապահովել ներսը, ուստի ժամանակի ընթացքում հողն այնքան էր մաղվել դամբարանի մեջ, որ դատարկ տաքածություն չէր փնացել բոլորովին:

Այս դամբարանն ուներ տարբեր մեծություն 9 կալի ամաններ, որոնք շարված էին դամբարանի հյուսիսային կողմում: Նրանցից մեկում, № 3-ում, գտանք մի բրոնզե նիղակի ծայր և մի բիզ:

Այս դամբարանում կմախքը ոչնչացել էր, միայն հյուսիս-արևելյան անկյունում գտանք մարդկային ատամներ, որոնք զրկված էին մի տափակ քարի վրա, որից և ենթադրեցինք, թե կմախքը՝ սկզբնական շրջանում, պետք է պառկած լիներ ձախ կողքի վրա, կուչ եկած վիճակում, մանավանդ որ այս դամբարանում գտնվեց նաև մի եզան կմախք, ձախ կողքի վրա պառկած՝ արևելյան պատի տակ:

ԴԱՄԲ. № 5. Արտափն նշաններ՝ չուներ: Խորություն՝ 0,40: Բարձրություն՝ 0,70: Նրկարություն՝ 1,05: Լայնություն՝ 0,65: Ուղղություն՝ արևել-

№ 5 դամբարանը պեղման միջոցին:

քից արևմուտք: Ծածկը՝ երկու սալքարեր: Պատերը՝ յուրաքանչյուր կողմի վրա մի սալքար: Հատակը՝ դեղնավուն հիմնահողի շերտը:

Պեղման նկարագիր.— Դամբարանն ամբողջապես լցված էր կոշտ հողով: Կմախքն սկզբնական շրջանում նստած վիճակում է եղել, բայց հետագայում գլորվել և կողքի էր ընկել: Կողքերին շարված էին 5 կավե ամաններ, որոնցից մեկը մնացել էր ծնոտի տակ և մեկն էլ կողքերի ոսկորների տակ: Վերջինս միակ ձեռագործ ամանն էր, որը շատ վատ էր թրծված, այլ ձեռագործ ամաններ չգտնվեցին:

Այս դամբարանն սկզբում հող չի ունեցել, բայց հետագայում ծածկի սալքարը կողքի է գնացել, որի հետևանքով էլ դամբարանը լցվել էր հողով: Մարդու կմախքն ամենից լավ պահպանվել էր այս դամբարանում:

Հյուսիսային անկյունում, հատակից 0,35 մ վրա, սալքարերի արանքից գտնվեց մի բրոնզյա տերևաձև նիզակի ծայր՝ ծոված վիճակում:

ՊԵՂՎԱԾ ԽՐԵՐԻ ՆԿԱՐԱԳԻՐ

Գործիքներ և զենքեր.— Գտնված զենքերի ու գործիքների մեծ մասը բրոնզից է, քարե կամ երկաթե իր չգտնվեց: Մետաղյա իրերի քանակը թեև քիչ է, բայց նրանց արժեքը չափազանց մեծ է, որովհետև բոլորն էլ արևելային ոճի իրեր են, որոնք կամ շատ հազվագեպ են և կամ առաջին անգամն են գտնվում:

№ 1 դամբարանից գտնվեց բրոնզյա դաշույնի մի շեղք: Շեղքի վերջավորութունից մինչև նրա ծայրը երկու երեսից էլ մի հարթաձև բարձրութուն է անցնում, որը շեղքի ծայրի մոտ ավելի է նեղանում և ցածրանում: Շեղքի վերջավորության մոտ 2 փոքր ծակեր կան՝ շեղքը կոթին գամելու համար: Երկարութունն է 21,5 սմ, լայնութունը՝ 3,2 սմ— մեջտեղում, իսկ վերջավորության մոտ նա լայնանում է մինչև 6,2 սմ: Դաշույնի այս ձևը համարվում է հնագույնը, որի նմանը գտել է Ե. Լալյանը Ն. Բայաղետի Փաշաքյանդ գյուղի մոտ¹: Մի նմանն էլ Լենքորանի քարակղզյա դամբարաններից պեղել է Ժ. դը Մորդանը²: Վերջին գաշույնի մասին ինչպես ինքը՝ պեղողը, նույնպես և Պասեկ ու Լատինին հնագետները կարծիք են հայտնել, որ թեև նա ձևով արևելյին է, բայց հնի մնացորդ է և գործադրվել է նոր ձևերին զուգահեռաբար³:

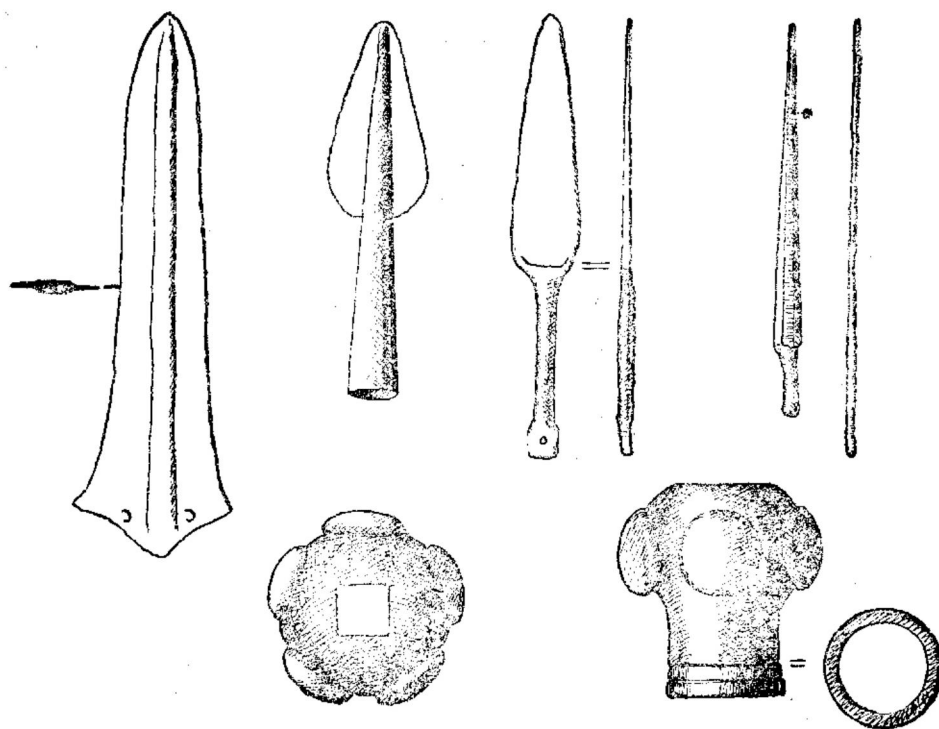
Մեր պեղած վերոհիշյալ դամբարանում գտնվեց նաև այդ դաշույնի երախակալը, որը աանձի ձև ունի, գլխին քառակուսի անցք կա, իսկ փայտե բնին հագնելու տեղում՝ կլոր մեծ անցք: Փորի վրա ունի հինգ մեծ կլոր ելուստներ, որոնք մի շրջան են կազմում նրա ուռուցիկ մասի վրա: Այս երախակալի նմանը գտել է Ե. Լալյանը, բայց թե որտեղ է գտել, այդ մասին չի հիշատակում իր աշխատության մեջ⁴:

¹ Ե. Լալյան—Դամբարանների պեղումներ Նորհրդային Հայաստանում

² J. de Morgan—Prehistoire Orientale, t. III-e, p. 203, fig. 197.

³ Пасек и Латынин—Очерки до истории Северного Азербайджана. Известия об-ва обследования и изучения Азербайджана, в. III, стр. 132.

⁴ Ե. Լալյան—Դամբարանների պեղումներ Ն. Հայաստանում, էջ 161, նկ. 117: Իրն այժմ գտնվում է ՀՍՍՐ Գաղական թանգարանում:

Նկ. 5. Հայտարարված դենքեր և դործիքներ. — բրոնզե դաշույն՝ № 1 դամբարանից, գեղարդ՝ № 5 դամբարանից, հերուն՝ № 4 դամբարանից, ասեղ՝ № 3 դամբարանից, դաշույնի դուռ՝ № 1 դամբարանից (նկարված տարբեր կողմերից):

№ 4 դամբարանում գտնվեց մի բրոնզե ճիգակի տեքեանաձև ծայր, որի կոթառն ինքն է մտած եղել փայտե կոթի մեջ: Նիզակի հարթ լեզվակի երկարությունը 9,0 սմ է, որից հետո լեզվակի հիմքն ուղղակի է դառնում: Կոթառն ունի 7,6 սմ երկարություն և մեխի նման կլոր է, որի վերջավորությունը տափալանաձև է. այդ տափալ տեղի մեջտեղում կա մի ծալ՝ նիզակը փայտե կոթին դամելու համար: Նիզակի այդպիսի տիպ մեզ ծանոթ չէր մինչև այժմ: № 5 դամբարանում գտնվեց մի այլ ճիգակի բրոնզե ծայր, որի կոնաձև ու սնամեջ կոթառն ինքն է հագնվել փայտե ձողի վրա: Սրա կոթառը, որ տեքեանաձև լեզվակի վրա վերևից մինչև ծայրն է հասնում, լեզվակից հետո շատ կարճ է, նիզակի ծայրի 16,0 սմ ընդհանուր երկարության մեջ բռնում է միայն 7,0 սմ: Այդպիսի կարճ կոթառ ունեցող նիզակը համարվում է հնագույնը: Կոթառի մեջտեղում երկու կողմից մեխերու համար կան 2 ծակեր, որոնք ընկած են ուղիղ լրար դիմաց:

№ 3 դամբարանում գտնվեց մի բրոնզե հերուն՝ 7,8 սմ երկարությամբ, որի բոլոր ծայրը նեղանում և կլորանում է, իսկ ընդհանուր առմամբ քառանկյունի է: Նման հերուն գտել է Բվանովսկին Գանձակի դավառում¹ և

¹ Материалы по археологии Кавказа, вып. VI, табл. IX, рис. 7.

Ե. Լալայանը՝ տեղը չի հիշատակում¹: № 3 դամբարանում գտնվեց նաև մի գլանաձև բրոնզե ասեղ՝ 8,2 սմ երկարությամբ, որը, սակայն, որևէ նորոգություն չի մտցնում եղածների շարքում:

ԿԵՐԱՄԻԿԱ.—Գանվեցին 81 կավե ամաններ, որոնցից 80-ը շինված էին դրդի վրա և միայն մեկն էր ձեռագործ ու վատ թրծած: Բոլոր ամանները սև կավից են և, բացի մի քանիսից, մյուսները փայլեցրած չեն: № 1 դամբարանը ռեկորդային թվով կավե ամաններ էր պարունակում՝ 36 հատ: Միայն մի դեպք է մեղ ծանոթ, երբ նույն չափով ամաններ են եղել մի դամբարանում²:

Մեր պեղած ամանները ստորաբաժանվում են հետևյալ տեսակներին.—խնցիկներ պորտածակով—3 հատ՝ 30×30 միջին մեծությամբ: Գավ—4 հատ, պնակ—2, ֆնացածները տարբեր մեծությամբ նույնաափազ կճուճներ են:

Ամանների մեծագույն մասը օրնամեմուներ չունեն: Ունեցողների մեծագույն մասն էլ միայն շրջան կազմող հասարակ գծեր ունեն, որոնց թիվը յուրաքանչյուր ամանի վրա 1-ից 6-ի է հասնում: Միայն 9 ամաններ ունեն քիչ թե շատ զարդարանքներ, որոնք դարձյալ մի առանձին բարդություն չեն ներկայացնում և արված են ձեռքով ու սրածայր գործիքով: Նրանցից մի քանիսն ունեն օձաձև անկանոն կոր գծեր, որոնք փակ շղթա են կազմում, կամ մանր փոսիկներ՝ կետերի և ստորակետների ձևով, սրածայր ալիքներ և եռանկյունաձև զուգահեռ գծեր և կամ ուռուցքներ:

ՁԱՐԴԱՐԱՆՔՆԵՐ.—Ձարդարանքների մեջ ամենից ուշագրավը չորս մեղալյոններն են, որոնց բոլորի երեսին խաչի նշաններ կան:

Քաչի նշանը ծանոթ է եղել Հայաստանի նախաբնիկներին: Ժ. դը Մորգանը գտել է հինգ տիպի խաչեր (իր գրքի №№ 172—176 նկարներ, էջ 159), որոնցից երկուսը՝ բրոնզե գոտու վրա (Մուսի Ների), մեկը՝ սև կավե պնակի հատակին (նույն տեղում), ֆնացած երկուսը՝ մեղալյոնների վրա (Մուսի Ներիում և Շեյթան-գաղում): Վերջիններիցս մի տեսակը անագից է և գտնվել է ուլունքների հետ շարված վիճակում: Մորգանը Շեյթան-գաղում գտել է նաև $2,5 \times 2,9$ մեծությամբ մի բրոնզե մեղալյոն՝ խաչի նշանով:

Մի մեղալյոն՝ խաչի նշանով, պեղել է Ե. Լալայանը Աղիամանում (Ն. Բայազետ):

Այո բոլոր դուռները ցույց են տալիս, որ խաչի նշանը Հայաստանի նախաբնիկների մեջ շատ տարածված է եղել: Մեր գտած մեղալյոնները խաչակիր երեսի կենտրոնում կլոր բշտիկներ ունեն, որոնք համընկնում են նաև խաչի կենտրոնին: Մեծ մեղալյոնը խաչի յուրաքանչյուր թևի մեջտեղում ունի մի բշտիկ, իսկ լայնաթև խաչի

Նկ. 6. Ծախրեբ մեղալյոն՝ № 3 դամբարանից:

¹ Ե. Լալայան — Դամբարանների պեղումներ Խորհրդային Հայաստանում, էջ 182, նկ. 261.

² Լենբորանի թաղիում J. de Morgan-ի պեղած դամբարաններից մեկում եղել են 36 կավե ամաններ (Prehistoire orientale. t. III, p. 267, fig. 248).

արանքներում, նրա թևերին՝ զուգահեռական ուռուցիկ գծեր, որոնք գեղեցկացնում են մեղալյոնը: Կանթը, որով կախված է եղել մեղալյոնը, ընկնում է խաչի թևերից երկուսի արանքում, այսպիսով, կախված մեղալյոնի վրա խաչը եղել է ոչ թե ուղիղ ղերքով՝ վերից ներքև և հորիզոնական թևերով, այլ թևք: Երկու փոքր մեղալյոնների մեկական երեսները զարդարված են խաչով, իսկ հակառակ երեսները բոլորովին հարթ են: Մեր գտած չորս մեղալյոններն արժեքավոր են նաև նրանով, որ նրանց մետաղը քիչ պատահող ծախիսն է (անտիմոն):

Ծառի բրդ ծանոթ է եղել Հայաստանի նախաբնիկներին և նրանց թանգարժեք մետաղն է համարվել:

Օրինակ՝ Իվանովսկին Գանձակի գավառում գտել է ծառի բրդ հետևյալ իրերը. մի ինչ-որ իրի կտոր՝ շրջանաձև նշաններով (№ 12 դամբարանից), 8 հատ քառանկյունի թիթեղ՝ նշանով (№№ 38 և 87 դամբարանների), 7 հատ մեղալյոն՝ ալյուր քանդակներով (№ 12 և 28 դամբարանների) և 2 կոճակ (№ 14 դամբարանի):

Ընկ. Ստ. Լիսիցյանը Չանգեզուրից բերել է ծառի բրդ զոտու հատվածներ, որոնք գյուղացիները գտել են մի դամբարանում (Անդեղակոթ գյուղի մոտ): Ռոսլերը Գանձակում գտել է ծառի բրդ ուլունքներ:

ՈՒԼՈՒՆՔՆԵՐ.— Սարգիսյանն ուլունքները ոչ մի նորութուն չեն բերում, որովհետև նրանք սովորական են այս տիպի դամբարաններում և շատ են գտնված այլևայլ տեղերում: Սրանք պլանաձև ու զնդաձև են: Գտնվեցին նաև ափսի փոքր մեծության, կարմիր մասնային պատրաստած պլանաձև ուլունքներ, որոնք նույնպես սովորական են նման դամբարանների համար: Մեզ համար մեծ նորութուն էին ոսպաձև ծառի բրդ ուլունքները, որոնցից գտնվեց մոտ 150 հատ. սրանց ճիշտ նմանը կային և ոսկորից: Գտնվեցին նաև 2 հատ ծառի բրդ մեծ ուլունքներ, որոնք ծակված են հաստության միջից և նման են կոճակների:

Մնացած զարդարանքների մեջ հիշատակության արժանի են բրոնզյա մատանիները և ապարանջանները, որոնք սովորական են անդրկովկասյան նույնատիպ դամբարաններում:

ՊԵՂՎԱԾ ԴԱՄԲԱՐԱՆՆԵՐԻ ՏԵՂԸ «ՔԱՐԵ ԱՐԿՂՆԵՐԻ» ՍԻՍԵՄԻ ՄԵՋ

Մեր պեղած հինգ դամբարաններն էլ պատկանում են Հայաստանի հնագույն թաղումների ամենաբազմօրինակ ձևերից մեկին, որն ընդունված է կոչել «քարե արկղներ»: Ընդհանրապես նրանք կառուցված են լինում 5—6 սալքարերից, որոնցից 4-ը դրված են լինում չորս կողմերում՝ կողերի վրա, և մեկը կամ երկուսը նրանց ծածկում են վերևից:

Հնագետներից ոմանք նկատել են, որ «քարե արկղների» սխառմը որոշ էվոլյուցիա է ապրել: Դեռևս Բայերնը նկատել է, որ նրանց մեջ կան այնպիսիները, որոնց 3 կողմերը կազմվում են երեք անտաշ սալքարերից, իսկ մի կողմից ունեն բացվածք, որտեղով ննջեցյալին դամբարանի մեջ են դրել և ապա անցքը փակել որմնաքարերով¹:

¹ Fredrick Bauerne. — Contribution à la archéologie du Caucase, précédée, d'une introduction biographique par E. Chantre, Lyon, 1882.

Բոլոր պեղողների կարծիքով՝ «քարե արկղների» այս տիպը հնագույնն է։ Նոր տիպերն արդեն չորս կողմերից էլ մեծ սալքարերով են պատված լինում, որոնց մեջ ննջեցյալին իջեցնում էին վերևից և ոչ կողքից¹։

Ժակ դը Մորգանը, որ Հայաստանում պեղել է 1056 դամբարան, ժամանակագրական գասակարգման մեջ հնագույն տեղը տալիս է այն տիպին, որը նա անվանում է «Tombeaux de grande taille et à double entrée» և անմիջապես ավելացնում. «Le mort y était introduit par coté: armes de bronze et de fer.— Localité: Redkine-lager, Djalall-Ogli sépulture isolé d' Akthala², այսինքն «գերեզմաններ ահագին մեծությամբ։ Ննջեցյալին մտցրել են կողքից։ Ձենքերը՝ բրոնզից և երկաթից։ Տեղը՝ Ռեդկին-լագեր, Ջալալ-օղլի։ Մի քանի առանձնացած դամբարաններ՝ Ախտալայում»։

Մեր պեղած դամբարաններից 3-ն այդ տիպին էին պատկանում։ Նրանց 3 կողմերի վրա դրված էին մեկական մեծ սալեր, իսկ չորրորդ կողմից մուտքն էր, որը շարված էր որմնաքարերով։ Դամբարաններից 5-ն էլ հող չեն ունեցել, № 5-ը տարբերվում էր միայն նրանով, որ սրա մեջ կմախքը նստած վիճակում էր գտնվում, այնինչ, մնացած չորսի մեջ կմախքները պառկած էին։

Դամբարանների ուղղութիւնը հյուսիսից հարավ էր, բայց երբեմն էլ հյուսիս-արևմուտքից դեպի հարավ-արևելք։

ԿՈՆԵԿՏԻՎ ԹԱՂՈՒՄՆԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

Բայերնը՝ Ռեդկին-լագերում գտել է մի քարարկղյա դամբարան, որի մեջ պառկած է եղել մի մոր և մի երեխայի կմախք³։

Մորգանը Շեյթան-դաղում պեղել է քարարկղ դամբարան (№ 104), որի մեջ պառկած են եղել 2 կմախքներ, մեկի գլուխը հարավային կողմում, իսկ մյուսինը՝ հյուսիսային⁴։

Լեռնային Ղարաբաղում Իվանովսկին պեղել է մի կուրգան, որն ունեցել է 3 մարդկային և 2 ուղտի կմախքներ⁵։

Սեանա լճի ափերին՝ Ն. Բայազետի և Մարտունու շրջաններում՝ Ե. Լալայանը պեղել է բազմաթիվ կուրգաններ, որոնք պարունակել են համայնական թաղումներ։

Այս կուրգանների ներսը քարարկղյա դամբարաններ են՝ ավելի մեծ չափերի, որտեղ տեղավորված են լինում սովորաբար մի տղամարդու և մի կնոջ կմախք, լինում են նաև երեխաների կմախքներ։ Կմախքների այս

¹ «Քարե արկղներն» իրենց գոյությունը շարունակել են նաև քրիստոնեական շրջանում։ Բայց սրանք էապես տարբերվել են հնագույններից։ Քրիստոնեական շրջանի «քարարկղները» փոքր ու նեղ են, իրեր չեն պարունակում և արկղը կազմող քարերը լավ տաշված ու հղկված են։ Նման 28 դամբարաններ պեղել ենք Լեռնականի Կապս գյուղի սահմաններում։

² J. de Morgan. — Mission scientifique au Caucase. études Archéologiques et historiques t. I-er, p. 86.

³ Ե. Լալայան — «Դամբարանների պեղումներ Պորհրդային Հայաստանում», էջ 6»

⁴ Mission scientifique au Caucase. XI, p. 54—55 fig 15.

⁵ Материалы по археологии Кавказа, вып. VI, стр. 157—161.

խումբն ունենում է զարգարանքներ, զենքեր և զործիքներ: Նույն դամբարանում, պատերի տակ շարքով պաղած են լինում ծառաների կմախքներ՝ հրքեմն գլխատված, երբեմն էլ դամբարանի մեջ գլխովայր ընկած:

Այս տիպի համայնական թաղումները «քարե արկղներ» սխտեմի մեջ հնադույն տեղն են դրավում, սրանց ավելի զարգացած տիպը, այսպես կոչված նրանց անհատական թաղման էտապը, կուրգաններն չի ունենում:

Համայնական թաղումները կարելի է ստորաբաժանել երկու տեսակների. ա) մայր ու երեխա և բ) բազմամարդ:

ա) Ամենայն հավանականությամբ՝ երեխայով միասին կնոջ դամբարաններն արդյունք են մոր մահվանից հետո երեխային մեռցնելու սովորություն, որը հատուկ էր նախնադարյան կենցաղով ապրող բազմաթիվ ժողովուրդների: Այդ սովորությունը նրանց կենցաղում առաջացել էր գոյություն դաժան պայմանների հետևանքով, քանի որ մոր մահվանից հետո երեխան, առանց նրա կաթի, երկար չէր կարող ապրել:

Մոր և երեխայի համատեղ թաղումներն արդյունք են արտադրողական ուժերի զարգացման ցածր աստիճանի, երբ համայնքն ի վիճակի չէր ծնված բոլոր երեխաների կերակրման ու դաստիարակություն գործն ապահովելու և այդ պատճառով սահմանափակ թվով երեխաներ էին պահում:

Այս սովորությունն ունեն նաև նախնադարյան կենցաղով ապրող բազմաթիվ ժողովուրդներ: Օրինակ՝ ավստրալիացիներն սպանում են իրենց երեխաներից շատերին, որպեսզի տեղից տեղ շարժվելու հնարավորություն ունենան: Նոր-գվինեացիք երկուսից ավելի երեխաներին՝ մեռցնում են: Նույն սովորությունն ունեն նաև էսքիմոսները հնում, Ամերիկայի և Աֆրիկայի բնիկները և այլն: Այս ձևով նրանք իրենց բնակչության թիվն են կարգավորում, ինքնակա լինելով իրենց տնտեսական հնարավորություններից: Երեխաներին մեռցնելու սխտեմն ընդունված և օրինականացված է եղել նաև Սպարտայում ու Հռոմում:

Այսպիսով, Հայաստանի նախաբնիկների մեջ մոր և երեխայի համատեղ թաղումները պետք է վերագրել ոչ թե պատահականության, երբ մայրն ու երեխան միասին էին մեռնում, այլ դա, անկասկածորեն, մոր մահվան զեպքում երեխային սպանելու սովորության արդյունք էր: Չպետք է մոռանալ, որ երեխան մինչև չափահաս և ինքնուրույն դառնալը գտնվում էր մոր խնամքին, նրա հոգատարության տակ և մոր մահից հետո սպանում էին ոչ միայն ծնկեր երեխաներին, այլև նրանցից ավելի մեծահասակներին¹:

բ) Բազմամարդ թաղումների մեջ կենտրոնական տեղը զբաղում են մարդ ու կինը, որոնց հետ, անկյուններում պաղած վիճակում, թաղված են լինում նաև այլ անձնավորություններ:

Այսպիսի դամբարաններ, որոնցով շատ հարուստ են Նոր Բայազետի և Մարտունու ծովափնյա շրջանները, պեղել է Ե. Լալայանը՝ 1906—1908 թ.թ. ընթացքում:

Բնական է, որ մարդ ու կինը, ինչպես նաև մնացած անձինք, միա-

¹ Մեր գյուղերում մինչև 7 տարեկան ծնկերներ կան:

սին չէին կարող մեռնել իրենց բնական մահով, այլ պետք է ընդունենք, որ նրանցից մեկի մահվան հետևանքով սպանված և նրա հետ թաղված են մնացածները:

Տղամարդու մահվան դեպքում կնոջն սպանելու և նրա հետ թաղելու մասին բավականաչափ դրավոր և հնագիտական տեղեկություններ կան Եվրոպայի, Ասիայի, Աֆրիկայի և Ամերիկայի վերաբերյալ: Թաղման այս ձևը բոլոր ժողովուրդների մեջ մի ընդհանուր նմանություն ունի—դա այն է, որ ամեն մի տղամարդու մահվան դեպքում կնոջը չեն սպանել, այլ այդ երեույթը հատուկ է եղել միայն իշխանական և առհասարակ բարձր դիրք ունեցող անձնավորություններին:

Հենց այն հանգամանքը, որ տղամարդի հետ, բացի կնոջից, թաղված են լինում նաև 3-ից մինչև մի քանի տասնյակների հասնող, դարդեր ու զենքեր չունեցող և շատ դեպքերում էլ գլխատված տղամարդիկ, այսինքն ստրուկներ, ցույց է տալիս, որ մահացածը մեծ կարողություն տեր է եղել և բաղմաթիվ ծառաներ ու ստրուկներ է ունեցել:

Այս սովորությունն ունեցել են նաև հայերը՝ հեթանոսության շրջանում: Սորենացին, Արտաշես հայոց թագավորի թաղման նկարագիրը տալու ժամանակ, չի մոռանում հիշատակել, թե՛ «Որչափ ամբոխութիւնք մեռան ի մահուանն Արտաշիսի, սիրելի կանայք և հարճք և մտերիմ ծառայք... և շուրջ գգերեզմանաւն լինէին կամաւոր մահունք»¹:

Կիրակոս Դանձակեցին նույնը պատմում է 13-րդ դարի թաթարների մասին. նա գրում է, որ եթե մեռնողը «ի մեծաց օք լինէր, ի ծառայից և յաղախնեաց ևս զնէին ընդ նմա ի գերեզմանի, զի սպաս կալցի ասէին նմա, այլև ձիս, զի տսէին անդ պատերազմ սաստիկ լինել»²:

Մեր պեղած համայնական դամբարանը, թեև քարե արկղ էր, նման Սեանի շրջանում գտնվածներին, բայց նա արտաքուստ հողաթումբ չունի և, որ գլխավորն է, իր ծավալով ավելի փոքր էր, քան սովորականները:

Արդ, կարող ենք միայն երկու ենթադրություն անել: Նախ այն, որ Սեանի և մեր պեղած դամբարանները տարբեր ժամանակաշրջանների են պատկանում, և ապա այն, որ նրանք միևնույն ժամանակաշրջանին պատկանելով, տարբեր սոցիալական շերտերի արդյունք են:

Առաջին տեսակետը ոչ մի հանգրվան չունի, որովհետև պեղված իրերի նմանությունն այնքան ակներև է, որ երբեք չենք կարող նրանք տարբեր ժամանակաշրջանների վերագրել, ուստի և մնում է երկրորդ ենթադրությունը: Այս հարցին որոշակի պատասխանելը, մեզ դեռևս վաղաժամ է թվում, քանի որ որևէ ուժեղ փաստ չունենք մեր ձեռքի տակ և մինչև այժմ կատարված պեղումների հիման վրա դամբարանների սխեմատիզացիան անհնարին է կատարել: Այս հարցի լուծումը կախված է հետագա պեղումներից:

Այնուամենայնիվ, երկու դեպքում էլ մենք գործ ունենք միևնույն տիպին պատկանող, բայց տարբեր գունավորում ունեցող դամբարանների հետ:

¹ Մ. Սորենացի—Պատմութիւն Հայոց, գիրք Բ, դ. Կ:

² Կիրակոս Դանձակեցի—Պատմութիւն Հայոց, Թիֆլ. 1910, էջ 259:

Եթե մեր № 3 դամբարանը կուրգանային տիպի համայնական դամբարանների ժամանակակից չէ, այլ նրանց հետնադարյան տիպերից մեկն է, այդ դեպքում պարզ է, որ սա քարաբլիզյա դամբարանների մեջ հնագույններից է և համայնական թաղումներից անհատականին անցնելու շրջանին է վերաբերում:

ՅԼԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՈՐՈՇՈՒՄԸ

Մեզ պեղած հինգ դամբարաններն էլ պատկանում են միևնույն էպոխային, չնայած այն բանին, որ նրանց մեջ կար և՛ համայնական թաղում, և՛ նստած անհատական, և՛ կուչ եկած վիճակում պառկած անհատական ձև: Վաղուց արդեն հնագետները դիտել են, որ «քարե արկղներում» կմախքի դիրքը կամավոր է եղել և, որ գլխավորն է, պեղված բոլոր իրերը միևնույն ժամանակաշրջանի արդյունք կարող են համարվել:

Թեև մեր դամբարաններից ոչ մի երկաթյա իր չի հայտաբերվել, բայց այնուամենայնիվ մենք այդ դամբարանները վերագրում ենք երկաթե դարի սկզբին, որովհետև ճիշտ և ճիշտ նույնատիպ իրեր անդրկովկասյան «քարե արկղներից» ստացվել են երկաթի հետ միասին: Այստեղ հիշենք բրոնզե դաշույնի երախակալը, հերոնը, սարդիոնե ուլունքները և այլն:

Համեմատելով, սակայն, մեր պեղած իրերը այլևայլ դամբարաններից ստացված իրերի հետ, դալիս ենք այն եզրակացության, որ մեր պեղած իրերի ամբողջ կոմպլեկտը արխայիկ է. ուստի, եթե Ե. Լալայանի, Ռոսելբի, Ժ. դը Մորգանի, Իվանովսկու և այլոց պեղած դամբարանները նորագույն ուսումնասիրողները վերագրում են 11—10-րդ և 9—7-րդ դարերին, ապա մեր պեղածները պատկանելու են մի քիչ ավելի վաղ ժամանակի, որ կարող ենք համարել 12—10-րդ դ.դ. (մեր թվականությունից առաջ):

Մենք համաձայն չենք Իվանովսկու, Մորգանի և այլոց հետ, որոնք երկաթե դարին պատկանող «քարե արկղները» վերագրում են մոտ 20-րդ դարին (մեր թվականությունից առաջ). նրանց այդ կարծիքները միանգամայն հնացած են, որովհետև վերջերս խոջալվում (Ադրբեջ. ՍՍՌ), «քարե արկղներից» հայտաբերվեց մեկում ասորեստանյան մի ուլունք, որը մասնագետները վերագրում են 11—10-րդ դ.դ. (մեր թվականությունից առաջ):

* * *

Այս պեղումների գլխավոր արժեքն այն է, որ նրանք անդրկովկասյան հնագիտության առաջ դրին ծարիրի գործածության հարցը Անդրկովկասի հնագույն ժողովուրդների կողմից: Եթե մինչև հիմա ծարիրը գտնված էր միայն Գանձակում և Զանգեզուրում, ապա այժմ մեր պեղումները մի նոր շրջան էլ միացրին վերահիշյալ երկուսին: Դա հնագույն Լոռին է:

Պակաս հետաքրքրական չէ նաև խեցեղենի խնդիրը: Եթե մեր պեղած կերամիկան բազմաթիվ ընդհանուր գծեր ունի Գանձակի, Ղարաբաղի.

¹ И. И. Мещанинов. — Ирригация в халдском периоде Закавказья. Сообщения ГАИМК, № 6, 1931 г., стр. 13.

ն. Բայազետի շրջաններում պեղած խեցեղենի հետ՝ այդ հասկանալի է, որովհետև նրանք համարյա թե ժամանակակիցներ են, չնչին տարբերությամբ:

Բայց մեր խեցեղենն իր ձևերով բավական նմանվում է նաև Գոլովի-նոյի (Դիլիջան) խեցեղենին, որի հետ միայն երկաթե զործիքներ են պեղվել: Այստեղ արդեն ոչ թե ժամանակագրական, այլ միայն տերիտորիալ կապ կարող է լինել, և դա մի ավելորդ անգամ հաստատում է խեցեղենի երկարակեցութունը, այսպես կոչված՝ նրա «կոնսերվատիզմը»: Ի վերջո, մեր խոսքը եղրափակում ենք ասելով, որ Կիրովականում պեղած հնու-թյունները հարատաքնում են մեր Պատմական թանգարանը զենքերի նոր տիպերով, որոնցից մեկը՝ № 4 դամբարանի դաշույնը՝ մինչև այժմ անհայտ էր հնագիտության: Ոսպածե ծարիրե ուլունքները նույնպես նորություն են թանգարանի համար և, որ գլխավորն է, թանգարանը ձեռք է բերում ունիկալ մեղալյոններ: Պեղումներից հայտաբերված ամբողջ մատե-րիալը կմտնի գիտական շրջանառության մեջ, իբրև հնագիտական լիարժեք նյութ: